

РОЗДІЛ I

Граматична семантика

УДК 81'1

О. А. Боговик – аспірант Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. К. Винниченка

Структурно-семантичні особливості речень із предикатами знання

*Роботу виконано на кафедрі української мови
КДПУ ім. В. К. Винниченка*

У статті зроблено спробу визначити особливості щодо структурно-семантичного аналізу речень із предикатами знання в англійській, українській та російській мовах. Окреслено роль дієслівного предиката в зазначених реченнях.

Ключові слова: предикат, предикатор, предикати знання, речення, структура речення, дієслово.

Боговик О. А. Структурно-семантические особенности предложений с предикатами знания. В статье сделана попытка определить особенности, касающиеся структурно-семантического анализа предложений с предикатами знания в английском, украинском и русском языках.

Ключевые слова: предикат, предикатор, предикаты знания, предложение, структура предложения, глагол.

Bogovyk O. A. Structure-Semantical Features of the Sentences with Knowledge Predicates. The article presents an attempt to define features touching the structure-semantical analysis of sentences with knowledge predicates in the English, Ukrainian and Russian languages.

Key words: predicate, predicator, knowledge predicates, sentence, sentence structure, verb.

Постановка наукової проблеми та її значення. При семантичній інтерпретації речення особливе значення набуває типове значення предиката, що має складну ієрархічну будову. Розрізняючи у мовних значеннях системно-мовний та мовленнєвий аспекти, спробуємо визначити структурно-змістові характеристики предикатів знання, а отже й структурно-семантичні особливості речень, що аналізуються. Відомий мовознавець Г. О. Золотова слушно зауважує, що “структурно-семантичні компоненти речення виступають як одиниці одночасно змістові й структурні, втілюючи у собі двобічну двосторонню єдність позамовного значення та мовної його форми” [16, 204].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивчаючи структуру речень, мовознавці, звертають в основному увагу на дієслово, зокрема на його особові форми. Типовим формально-граматичним репрезентантом предиката знання є дієслово. Дієслівні предикати найпоказовіша частина всієї сукупності предикатів. Саме це твердження дає підстави виокремити предикати знання у специфічну семантичну категорію в системі дієслівних значень. Саме дієслово визначають структурним центром речення. Багато науковців української та російської граматичних шкіл у лінгвістичних працях, присвячених дієслову та дієслівним реченням, визнають органічний зв'язок дієслівної семантики із семантичними моделями речень [2; 3; 5; 6; 7; 8; 11; 17; 23; 24; 25; 32; 33; 34; 36]. Реченню притаманна діалектична єдність позначуваного, семантичний аспект, й позначального, синтаксичний аспект вивчення. У кожному з цих аспектів натрапляємо на поняття “структура”. Синтаксична структура речення визначає конструктивний склад вміщених у ньому компонентів, необхідних для побудови висловлень, що відповідають граматичним нормам певної мови.

У реченнях семантичного типу, який досліджується, визначним семантичним компонентом граматичного предиката є *предикатор* – термін, що позначає ту чи іншу властивість предмета або відношення. Інколи на позначення терміна вживають *предикатний вираз* – слово чи словоспо-

лучення, яке позначає властивості та якості предметів, а також відношення між ними. Предикатори, що виражають властивості предметів, називаються одномісними, а ті, які виражають відношення між предметами, – неодномісними (двомісними, тримісними тощо). Така сполучуваність предикаторів має назву *валентність*, термін започаткував Л. Теньєр. Оскільки ситуації реальної дійсності містять у собі одного або декількох учасників, семантичні моделі речень із семантикою стану мають у своєму складі, крім семантичного предиката, відповідну кількість актантів [18, 112–116]. Розуміємо визначення російського науковця С. Д. Кацнельсона як опорне щодо речень із семантикою дії, через наявність семантичного предиката, актантів та змінної кількості учасників.

Предметним значенням предикаторів вважають множини, елементами яких є або окремі предмети, або їхні послідовності (наприклад, пари предметів). Адже певними властивостями сполучуваності наділені не поодинокі дієслова, а групи, класи слів, що об'єднують семантично споріднені дієслова. Функціонально-семантичні класи предикатів здебільшого збігаються за своїм складом із відповідними лексико-семантичними групами. Проте поєднувальні властивості дієслівних предикатів відрізняються в межах однієї такої групи [22, 39 – 40]. Предикатору в нашому випадку відповідають **ядерні словоформи – фінитні дієслова**, напр.: укр. – *знати, думати, розуміти*; рос. – *знать, думать, понимать*; англ. – *know, think, understand*; **прикметники із дієсловами-зв'язками**, напр.: укр. – *бути обізнаним, бути компетентним, бути досвідченим*; рос. – *быть осведомлённым, быть компетентным, быть опытным*; англ. – *to be well-informed, to be competent, to be experienced*; **прислівники з дієсловами-зв'язками**, напр.: укр. – *бути в курсі чогось*; рос. – *быть в курсе чего-то*; англ. – *to be in the know*, мають властивість своїм змістом передавати власне ознаки обізнаності з чимось.

Предикат не має єдиного потрактування в сучасному семантичному синтаксисі. Він перебуває у предикативному відношенні до суб'єкта, яке здатне приймати заперечення і різні модальні значення. Предикатом речення будь-якого типу (бездієслівні, іменні та ін. речення) є дієслівна функція, повна характеристика якої містить не лише опис самого предиката, а й опис (у загальному вигляді) тих імен, які він об'єднує в межах речення – суб'єкта та об'єкта. Отже, “дієслівна функція” збігається з поняттям предиката у структурній схемі речення. У сучасній лінгвістиці дієслівні лексеми розглядаються як реченневоутворювальні одиниці. Дійсно, лексична семантика дієслова найбільш функціональна та максимально пристосована до ролі предиката, адже “...лише дієслово становить поєднувальну ланку, що містить у собі життя і поширює його” [14, 199]. Лексична семантика дієслова впливає на поєднувальні властивості лексичних одиниць у реченні (речення та його компоненти), структурну організацію та їхні семантичні характеристики. У. Чейфа вважає, що флексію дієслова можна розглядати як флексію всього речення. У певному сенсі дієслово і є реченням, все, що має вплив на дієслово, здійснює вплив і на речення [31]. Розуміння дієслова як організатора речення пояснюють тим, що в особових формах дієслова безпосередньо, наочно, морфологічно виражені ті граматичні категорії особи, часу, модальності, з якими пов'язане поняття синтаксичної предикативності як істотної ознаки речення [10, 237]. Предикативність є синтаксичною комунікативною надкатегорією, універсальною для кожного речення і до складу якої обов'язково входить категорія модальності; значення синтаксичного часу, який визначається реальною або ірреальною модальністю, і значення синтаксичної особи є факультативними складниками предикативності. Ще у лінгвістичній концепції О. О. Потєбні дієслово визначається як найбільш абстрактна, найбільш гнучка, конструктивна й вічно прогресуюча категорія людської мови, іншими словами – “дієслово створює речення” [29, 60]. Англійський лінгвіст У. Чейф зауважував, що “...природа дієслова визначає, якою буде інша частина речення: зокрема, які іменники супроводжуватимуть дієслово, яке відношення до нього матимуть ці іменники і як ці іменники визначатимуться семантично” [31, 115]. Визначальна роль у побудові висловлювання безперечно належить дієслову, адже воно наповнює речення часовим значенням, вказує на певний спосіб дії, граматичний вид, розрізняючи завершеність і незавершеність дії; у дієслово транспонується й морфологічно закріплюється властиве іменникові граматичне значення особи, числа й роду. Не зменшуючи центральної ролі дієслова в реченні, зазначимо, що все ж його основним показником є семантико-синтаксична валентність, яка “прогнозує” семантико-синтаксичну структуру речення й визначає семантичну роль непередикатних знаків. Для побудови семантичних структур використовують не формально-граматичні, а логіко-семантичні терміни (агенс, пацієнс, дія, процес, стан і т. п.) [9, 15].

Думку про першороль дієслова у будові речення підтримують і сучасні українські граматисти І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська. Слушна їхня думка про те, що саме дієслова становлять основний клас у системі ознакових слів. Щодо дієслівних предикатів, вони визначаються як типова форма предикатних знаків, які з-поміж усіх частиномовних предикатів найбільш чітко диференційовані за семантичними функціями, граматичними категоріями і синтаксичними позиціями в реченні [12, 86; 13, 22]. Своєю чергою Н. Ю. Шведова зазначає, що “установлення семантичної формули дієслівного значення виявляється необхідною передумовою для класифікації дієслівних речень за ознакою їх семантичної структури” [32, 312]. С. Д. Кацнельсон висуває думку, що “дієслівний предикат – це дещо більше, ніж просто семантика слова. Виражаючи певне значення, він одночасно містить у собі макет майбутнього речення. Предикат має “місця” або “гнізда”, що заповнюються в реченні словами, категорійні ознаки яких перебувають у відповідності з категорійними ознаками “гнізда” [19, 83]. Кількість компонентів глибинної моделі не завжди збігається із кількістю компонентів у синтаксичному розумінні висловлювання. Саме тому для семантичного дослідження речення потрібно брати до уваги існування поняття сумісності можливих компонентів, які репрезентують відповідні словоформи, кількісний склад котрих залежить насамперед від потенційних можливостей предикатного ядра. Важливим залишається й урахування усіх видів оточення, у котрих є предикатне ядро. Велику кількість речень із предикатами знання можна схематично зобразити у вигляді структурно-семантичних моделей, у яких ураховано кількісний склад обов’язкових і факультативних елементів структури речення, а також відношення між ними. За синтаксичними структурами організуються моделі речення. Для їхнього наочного зображення використовуються морфологічні символи (N-V; N-V-N) або синтаксичні (S-P; S-P-O). У таких моделях символи V (від англ. *verb* – дієслово) або P (від англ. *predicate* – предикат) відповідають узагальненому структурно-семантичному уявленню предикатного ядра. Оскільки сумісність певних компонентів у реченні визначається граничними можливостями предикатного ядра, постає слушне питання щодо визначення його валентнісних потенцій. Коли не вистачає одного елемента, структурно-семантична модель може мати такий вигляд: N-V. У такому оточенні предикатне ядро не реалізує повністю свої потенційні можливості. Щодо семантичної позиції об’єкта у реченнях із предикатами знання, така модель не експлікується. Семантичну позицію діяча маніфестують іменники-істоти або метонімічні уживання іменників. Співіснування двох видів структур у кожному реченні – явище закономірне, об’єктивне й зумовлене білатеральним характером речення як мовного знака, у якому “змістовий аспект онтологічно невіддільно пов’язаний з матеріальним, і вони становлять єдине ціле” [26, 12]. Взаємозв’язок складових частин цього цілого має досить суперечливий характер, тому що ті дві структури, які потрібні для створення речення, регулюються своїми принципами організації. Вони й зумовлюють визначений ступінь автономності кожної зі структур і відсутність ізоморфізму між позначуванням і позначальним, відомого як “асиметричний дуалізм між сторонами знака” [26, 13].

Предикатне ядро, або ядерна словоформа, конденсує у своєму змісті семантико-синтаксичний потенціал речень, що досліджуються у вигляді набору мінімальних семантичних ознак – сем, адже значення слова виявляється у всій сукупності його синтагматичних, синтаксичних і лексичних зв’язків [4; 15; 30]. Структурно-семантичні можливості ядерних словоформ викриваються під час дослідження їхнього дистрибутивного оточення, для з’ясування яких слугують дефініції у тлумачних словниках, що дають змогу виявити загальнокатегоріальне значення таких словоформ.

Загальне, інваріантне значення лексем, які відносять до предикатів знання, створюється на основі абстрактної семи “знати”, яка набуває ствердну або заперечну емоційно-оцінну кваліфікацію. Як основна у значення предикатного ядра входить сема, що вказує на таку особу, що здатна до активного сприйняття, знання, передавання, вивчення інформації або ознайомлення з нею. У заперечних реченнях предикати *знати*, *розуміти* в українській; *знать*, *понимать* в російській; *know*, *understand* в англійській мовах не мають форми теперішнього часу, першої особи, якщо вони керують підрядними реченнями зі сполучником *що*, напр.: *Чи ти не знаєш, що у школі кожний має сам за себе робити завдання?* (Улас Самчук); *Тут можна сказати лише одно: он знал, что я нахожусь под следствием как политический преступник* (Алексей Новиков-Прибой); *He only knew that it was quite correct; that everything had happened so; that there he was, alone again, when all the other boys had gone home for the jolly holidays* (Charles Dickens) – *Він (Скрудж) лише знав, що це дуже правильно; що усе сталося саме так; що він знову був там насамоті, коли усі інші хлопчики поїхали*

додому на веселі свята. У заперечних питальних реченнях з підрядними, які вводяться сполучником *що*, лексичне забарвлення *знати* й *розуміти* дещо змінюється, тобто мовець уважає, що дехто насправді *знає* й *розуміє* про що йдеться. Та речення набуває грубого або дратівливого відтінку, напр.: *Він що не знає, що я тут одна?* Як видно з прикладів, семантична категорія, що досліджується, має низку класифікаційних ознак, що дають змогу відмежувати її від подібних категорій.

Речення – мовний знак й двостороння сутність: субстанційний бік речення – означальне або форма, інший бік – це те, що позначається, або зміст. На формально-синтаксичному рівні речення виступає як синтаксичний ряд словоформ із безперервністю формальних зв'язків. Семантика речення, перш за все, визначається як комплексне утворення, тож має структуру. Структура змісту речення – семантична структура, яка є відображенням мовної свідомості типових функцій і відносин об'єктів реальної дійсності, визначають структуру позамовного стану речей (семантична структура ізоморфна щодо структури ситуації, відображеної в реченні) і структуру судження про нього: семантичну структуру розглядають як систему предметних перемінних (предикатних предметів, аргументів), пов'язаних певним відношенням (функцією) [1, 35]. Увага до змістового боку речення зумовила розгляд питання про семантичну типологію речень, що має на увазі об'єднання семантичних моделей у групи на підставі репрезентації загального для відповідних речень стану речей позамовної дійсності, що слугує підґрунтям для семантики речення загалом. Семантична типологія речень має пов'язуватися із семантичною класифікацією предикатів, що описують певне відношення предметів реального світу.

Визначаючи речення частиною знакової системи мови, розуміємо його як самостійну одиницю із відповідними диференційними ознаками. До знаків мови належать не лише речення, а й слова. Лінгвісти надають чітко окреслені граничні ознаки для їхнього розмежування. Так, мовознавець М. В. Мірченко пропонує розглядати речення, “як складний знак стосовно простих знаків – слів, як номінацію особливого роду, денотатом якої є не предмет, а ціла ситуація, факт” [27, 9]; Г. В. Колшанський зазначає: “Якщо слово іменує річ, то висловлення кваліфікує річ або процес з погляду пізнання людини” [20, 4], а О. С. Кубрякова підкреслює: “Як референт слова – окремо узятий об'єкт, як референт речення – зв'язки між окремими об'єктами або між об'єктом і його ознаками” [21, 41].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, змістове наповнення N-V; N-V-N та S-P; S-P-O моделей досліджує семантичний синтаксис, що оперує поняттям **семантичної структури**, яке позначає узагальнені моделі фактів і ситуацій, відображених у людській свідомості у формі речення [27, 12]. Характер речення як значеннєвої одиниці синтаксису зумовлює його вивчення в різних аспектах. Особливої актуальності набуває денотативно-семантичний напрям лінгвістичних досліджень, за якого мова репрезентується через віддзеркалення предметного світу, а також обґрунтовується положенням про співвіднесеність із позамовною сферою лексичних одиниць й висловлень, які визначаються як складні мовні знаки. Отже, у коло синтаксичних досліджень вводиться виявлення способів позначення цілісних подій [28, 299]. Семантичний аспект, що ґрунтується на денотативному підході до виявлення компонентів семантичної структури речення, дає змогу виявити взаємозв'язок між елементами позамовної ситуації й семантичними компонентами речення, враховуючи лексичну семантику предикатних слів. Семантична структура речення зумовлює глибокий аналіз вивчення лексичного оточення компонентів такої структури, адже “сфера перетину синтаксису й лексики викликає особливу цікавість, оскільки саме тут закладається семантична основа речення” [8, 81].

Категоріями семантичної структури є предикативна ознака, суб'єкт – носій предикативної ознаки й об'єкт. На рівні речення ці значення можуть уточнюватися та диференціюватися.

Виокремлення та валентний аналіз предикатів знання становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі функціональної граматики.

Література

1. Акмалова Ф. Ш. Категория “состояние”, ситуация действительности и предложение / Ф. Ш. Акмалова // Филол. науки. – 1999. – № 2. – С. 35 – 38.
2. Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений / Т. Б. Алисова // Вопр. языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91–98.
3. Андерш Й. Ф. Типологія простого речення у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Айдерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 192 с.

4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
5. Арват Н. Н. До питання про семантичну типологію простого речення / Н. Н. Арват // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24–31.
6. Арват Н. Н. О семантике предложения / Н. Н. Арват // Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 52–61.
7. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища шк., 1984. – 159 с.
8. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Нина Давыдовна Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 384 с.
9. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / Валентин Васильевич Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
10. Виноградов В. В. Русский язык / В. В. Виноградов. – М. : [б. и.], 1972. – 616 с.
11. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
12. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
13. Городенська К. Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень із дієслівними предикатами // Південний архів : зб. наук. пр. – Херсон : Айлант, 2001. – Вип. IX : Філологічні науки. – С. 22–25.
14. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогрес, 1984. – 397 с.
15. Зандау Г. Семантические условия факультативности реализации валентности / Г. Зандау, К. Е. Зоммерфельдт // ИЯШ. – 1978. – № 2. – С. 21 – 27.
16. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
17. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.
18. Кацнельсон С. Д. О грамматической семантике / С. Д. Кацнельсон // Всесоюз. науч. конф. по теорет. вопр. языкозн. : тез. докл. – М., 1974. – С. 112 – 116.
19. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
20. Колшанский Г. В. Компоненты структуры текста / Г. В. Колшанский // Лингвистика в высшей школе. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1981. – Вып. X. – С. 44 – 53.
21. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 157 с.
22. Кузнецова Э. В. Предикатные компоненты семантики глагола / Э. В. Кузнецова, О. А. Михайлова // Семантика слова и синтаксической конструкции. – Воронеж : [б. и.], 1987. – С. 38–46.
23. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1972. – 198 с.
24. Ломтев Т. П. Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката / Т. П. Ломтев // Славянское языкознание : VII Междунар. съезд славистов. – М. : Наука, 1968. – С. 296–315.
25. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк : [б. в.], 1998. – 208 с.
26. Масицька Т. Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Масицька Тетяна Євгенівна. – Луцьк, 1996. – 217 с.
27. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / Микола Васильович Мірченко. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 125 с.
28. Німецько-українські мовні паралелі / [за ред. Ю. О. Жлуктенка]. – К. : Вища шк., 1977. – 262 с.
29. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
30. Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка / М. Д. Степанова). – М. : Высш. шк., 1968. – 200 с.
31. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.
32. Шведова Н. Ю. Лексическая классификация русского глагола / Н. Ю. Шведова // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов. – М. : Наука, 1983. – С. 306–322.
33. Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения / Н. Ю. Шведова // Славянское языкознание : VII Междунар. съезд славистов. – М. : [б. и.], 1973. – С. 458–483.
34. Юрченко В. С. О семантической структуре предложения / В. С. Юрченко // Семантические аспекты слова и предложения. – Пермь, 1980. – 280 с.

Список використаних джерел

1. Новиков-Прибой А. С. Цусима : роман / А. С. Новиков-Прибой. – М. : Чарли, 1993. – Кн. 1, 2. – 800 с.
2. Самчук У. Марія. Куди тече річка / Улас Самчук. – К. : Наук. думка, 2001. – 416 с.
3. Dickens Ch. A Christmas Carol / Charles Dickens. – L. : Puffin, 2008. – 160 p.

Статтю подано до редколегії
13.04.2011 р.